

KAPITOLY Z AXIOLÓGIE II

(PREDMET HODNOTENIA)

VLADIMÍR BROŽÍK

Čo je to, čo hodnotíme? Odpoveď na túto otázku, pokiaľ si ju axiológia vôbec kládla, bola často poplatná naivnorealistickým predstavám, v ktorých sa hodnoty stotožňujú s vlastnosťami vecí. Kým chápeme skutočnosť ako danú, pokým nepoznáme iné bytie ako „bytie telesných vecí“, kým ignorujeme úlohu človeka ako tvorca špecifického bytia, ktoré tradične nazývame spoločenským bytím, nemáme ani iného špecifického bytia. Naivnorealistické koncepcie sa opierajú o nepopierateľnú súvislosť medzi hodnotami a vlastnosťami vecí, ktorá je pri úžitkových hodnotách celkom bezprostredná, ale ktorú možno (hoci zložito sprostredkovanú) vybadáť aj pri iných hodnotách, napríklad estetických. Pritom sa zvyčajne ignoruje fakt, že hodnotíme nielen veci a udalosti, ale aj poznatky, názory, že hodnotiacej pozornosti subjektu sa tešia nielen prírodné javy, ale aj artefakty a že sa tak „objektom“ hodnotenia stávajú i skutočnosti, ktorých vlastnosti nie sú rukolapné. Avšak ani pri prírodných javoch nie je naivnorealistická koncepcia udržateľná, pretože ich hodnotový status sa historicky mení bez toho, žeby sa menili ich vlastnosti. To platí aj o úžitkových hodnotách, ktoré zvyčajne slúžili ako doklad totožnosti vlastosti a hodnôt. „Vlastnosť magnetu priťahovať železo sa stala užitočnou až vtedy, keď pomocou nej objavili magnetickú polaritu“¹ píše Marx v Kapitáli a vyjadruje tak lapidárne závislosť hodnotového statusu vecí od praktickej situácie človeka.

Polemika s naivno-realistickým stotožňovaním hodnôt a vlastností je dnes už v podstate vylamovaním otvorených dverí, ale napriek tomu sa tieto koncepcie objavujú v stále nových podobách. Vedú okrem iného aj k stotožňovaniu hodnotenia a poznávania, pretože hodnotenie sa v tomto svetle zdá iba iným, „špecifickým“ spôsobom poznávania toho istého objektu. Sem nepochybne patria aj názory o „emocionálnom poznávaní“ a nie na poslednom mieste i rôzne teórie o hodnotách ako osobitnom druhu prežívania, reflektovania poznateľného. Aj v tomto prípade obmedzenosť mechanistických predstáv otvára priestor pre subjektivistické chápanie hodnôt.

Ak totiž nevieme dať uspokojivú odpoveď na otázku, čo je to, čo hodnotíme, ak nám predmet hodnotenia a poznávania jednoducho splynie a ak ho navyše stotožníme s odludšteným ontologickým bytím, neostáva nám zoči-voči nepopierateľnej „subjektívnosti“ a premenlivosti hodnotiacich postojov nič iné, ak priznať, že podstatou hodnotenia je akási osobitne subjektívna reakcia, emociálna reflexia, subjektívne prežívanie objektívnych vlastností, ktoré sa stávajú hodnotami výlučne až v tejto reflexii.

Tomu napokon napomáha aj celá tradícia axiologického uvažovania, ktorá je v podstate subjektivistická. Uvažovanie o hodnotách sa doteraz vždy pohybovalo v kruhu vyznačenom tradičnou klasifikáciou hodnôt. Keď hovoríme o estetických,

¹ K. M a r x, *Kapitál I*, Bratislava 1959, 56.

právných, náboženských, politických, úžitkových či iných hodnotách, vypovedáme tým vlastne o hodnotových fenoménoch. Nemožno totiž poprieť, že ten istý objekt sa javí ako estetická hodnota iba v závislosti od estetickkej normy a iba tomu, kto touto normou disponuje. Pri použití inej normy sa môže rovnako „úspešne“ javiť ako hodnota politická, etická a podobne. Kým potom nevieme dať uspokojivú odpoveď na otázku, čo je predmetom hodnotenia, alebo kým túto otázku obchádzame, neostáva nám nič iné ako považovať hodnotenie iba za intencionálny akt, za proces, v ktorom sa obsah nášho vedomia premietajú do skutočnosti, ktorá je hodnotovo irelevantná. Zhodnocovanie a hodnotenie skutočnosti takto splyva v jedno.

Takýto záver je však pre marxistickú axiológiu neprijateľný, nielen preto, že sa ním stotožňuje hodnotenie a zhodnocovanie skutočnosti, a jedno i druhé sa chápe výlučne ako akt vedomia, ako ideálne obzvlášťňovanie bytia, ale predovšetkým preto, že naliehavosť, s akou sa *určité* javy skutočnosti doslova ponúkajú *určitému* hodnotiacemu postoju subjektu, je týmto spôsobom nevysvetliteľná. Preto sa každá marxistická polemika so subjektívno-idealistickými koncepciami usiluje priniesť dôkaz o objektívnej, od hodnotiacieho vedomia človeka nezávislej hodnotovej podstaty skutočnosti. Nie sú to iba marxisti, ktorí pocíujú naliehavú potrebu takého dôkazu. K podobnému záveru dospel napríklad i štrukturalista J. Mukařovský, keď tvrdil, že „je nevyhnutné pre každú teóriu estetickkej hodnoty vyrovnáť sa s problémom objektívnej, nezávislej hodnoty, a to aj vtedy, keď táto teória ráta s nereducovateľnou premenlivosťou aktuálneho hodnotenia umeleckých diel“.²

Na pôde štrukturalizmu však nebolo možné splniť tento program, pretože každé uvažovanie o hodnotách, ktoré vychádza zo subjektívnych noriem a z hodnotových funkcií týmto normám zodpovedajúcich sa pohybuje v začarovanom kruhu aktivity vedomia, a nie je schopné pochopiť subjekt ako vedomú aktivitu.

Je však paradoxné, hoci príznačné a pochopiteľné, že v tomto kruhu v podstate zostáva aj marxistická axiológia, ktorej síce nikdy nechýbala snaha dištancovať sa od subjektivistických teórií, ale ktorá sa pokúšala a stále ešte pokúša o radikálne riešenie tým, že hypostazuje estetické, etické, politické a iné hodnoty. Naliehavo pocíovaný problém predmetu hodnotenia sa tak vlastne obchádza tým, že sa produktom hodnotenia pripisuje osobitný ontologický status.³

Avšak zatiaľ čo vlastností, kvality vecí sú objektívne dokázateľné, „bytie“ estetických, či akýchkoľvek iných hodnôt spôsobuje neriešiteľné ťažkosti. Zdanlivý objektívizmus tohto stanoviska je vlastne iba subjektívizmus prevrátený naruby. Hodnota, či už úžitková, politická, alebo akákoľvek iná, môže byť totiž objektívna v najlepšom prípade (keď ingorujeme odlišnosť gnozeologického a axiologického postoja) iba tak, ako poznatok. Každá táto hodnota je výsledkom apercepcie skutočnosti príslušnou normou, a preto sa má k objektívnej skutočnosti prinajmenej tak, ako poznatok k tomu, čo je poznávané. Tvrdenie, že estetické či iné hodnoty jestvujú nezávisle od nášho vedomia, je práve také absurdné ako tvrdenie, že nezávisle od nášho vedomia jestvujú poznatky. Zatiaľ čo marxistická gnozeológia vedela už dávno odlišiť predmet poznania od poznatku, podstatu od javu a pod., marxistickú axiológiu táto úloha ešte čaká.

Avšak práve marxizmus priam ponúka pre riešenie tohto problému východisko. Len čo prestaneme chápať bytie človeka ako dané, len čo pochopíme spoločenskú prax ako jednotu subjektívneho a objektívneho, ako príčinu vývoja subjektu pre objekt

² J. Mukařovský, *Studie z estetiky*, Praha 1966, 53.

³ Niečoho podobného sa dopustil aj autor týchto konzultácií v knihe *Človek a krásno* (Bratislava 1965), a preto je táto kapitola vlastne dodatočnou sebakritikou.

i objektu pre subjekt, zistíme veľmi rýchlo, že uvažovaniu o predmete hodnotenia sa tu priam ponúka riešenie. „Zatiaľ, čo sa teda na jednej strane stáva všade predmetná skutočnosť pre človeka v spoločnosti skutočnosťou ľudských bytostných síl, ľudskou skutočnosťou, a preto skutočnosťou jeho vlastných bytostných síl, stávajú sa mu na druhej strane všetky predmety spredmetnením jeho samého, predmetmi, potvrdzujúcimi a uskutočňujúcimi jeho individualitu...“⁴

Človek sa spredmetňuje v skutočnosti tým, že robí z elementov tejto skutočnosti predmety vlastnej aktivity i prostriedky tejto aktivity. Povyšuje jeden objekt na nástroj vlastnej aktivity, iný na prekážku, ktorá sa jej stavia do cesty a iný odsudzuje iba do úlohy javu, ktorý túto aktivitu sprevádza. Človek tak nielen že neprestajne „predlžuje prirodzené rozmery svojho tela“, ale kvantitatívne i kvalitatívne rozmnožuje svoje dotyky s predmetnou skutočnosťou, robiac ju čoraz viac svojou skutočnosťou, skutočnosťou, ktorá je jeho dielom, skutočnosťou, v ktorej sa prakticky „zdvojuje a teda nazerá na seba samého vo svete, ktorý utvoril“⁵.

Tak sa „prirodzené“ vlastnosti veci menia v sily, ktoré človeku slúžia, stávajú sa súčasťou jeho bytostných síl a zaujímajú tak v spoločenskom bytí osobitné postavenie, ktoré majú iba v tomto bytí, to jest iba pre človeka.

Najpodstatnejším činiteľom modifikujúcim bytie osebe v bytie ľudské, spoločenské je nepochybne pracovný proces, nie je však jediným činiteľom. Každou praktickou aktivitou človeka sa skutočnosť pre človeka preskupuje, jej elementy nadobúdajú osobitné ľudské zástoje, ktoré zaujímajú vo vzťahu k človeku nielen veci, nielen udalosti, ale aj poznatky, názory atď.

Nie je zbytočné opakovať túto abecedu marxizmu, pretože má bezprostredný vzťah k nastolenej otázke. Keď totiž zoradíme za sebou ľubovoľný počet hodnotiacich výrokov, či už takých, ktoré sú výsledkom hodnotovej klasifikácie (napr.: „tento obraz je krásny, matematika je užitočná, prospěchárstvo je nemravné“) alebo hodnotovej komparácie (napr.: „vojna ako remeň, svetská sláva polná tráva“), zistíme veľmi rýchlo, že to, o čom vypovedajú tieto výroky, sa týka predovšetkým zástojov hodnotených objektov v ľudskej praxi. Hodnotením neopisujeme vlastnosti vecí, ale posudzujeme, čím sa nám tieto vlastnosti stali, nekonštatujeme udalosť, ale posudzujeme jej dosah v našej praxi, nereprodukuje myšlienku, ale zisťujeme, čím nám je, alebo čím môže byť.

Diamant nemení svoje prírodné vlastnosti, keď sa stáva predmetom práce; nadobúda tým však celkom určité miesto v praxi človeka. Stáva sa elementom zložito štruktúrovaného spoločenského bytia (v tomto prípade výrobných síl) práve ako pracovný predmet; ten istý diamant však môže byť aj pracovným nástrojom, pomocou ktorého človek obrába kov. A napokon môže byť hoci aj ozdobou, kameňom vsadeným do obrúčky zásnubného prsteňa atď. V každom tomto prípade ostáva diamant v prírodnom zmysle tým istým objektom, jeho fyzikálne a chemické vlastnosti sa nemenia, ale v praxi človeka nadobúdajú osobitné zástoje, pretože im človek prisudzuje osobitné ľudské poslanie.

Očividný rozdiel medzi diamantom ako pracovnom predmete, či nástrojom na jednej strane a diamantom ako dekoračným prvkom, či dokonca symbolom zatiaľ ponecháme stranou, pretože si žiada osobitnú analýzu. V obidvoch prípadoch je však zjavné, že práve tieto ľudské zástoje prírodného javu sú produktom toho, čo nazývame spredmetňovaním sa človeka v skutočnosti.

Tak sa pred nami vynára osobitný predmet hodnotenia, ktorým sú pozície vecí

⁴ Marx-Engels, *O umení a literatúre*, Bratislava 1954, 34.

⁵ Marx-Engels, *O umení a literatúre*, Bratislava 1954, 45.

a skutkov v našom bytí, zástoje, ktoré v našej praxi tieto veci, udalosti či poznatky nadobudli. Tieto zástoje nie sú totožné s vlastnosťami vecí, pretože poznané vlastnosti, ktoré neboli vtiahnuté do sféry praktickej aktivity, sú hodnotovo irelevantné. Sú však aj týmito vlastnosťami podmienené, pretože spôsob, akým vstupujú veci do sféry praktickej aktivity človeka, je determinovaný tak povahou vecí, ako aj úrovňou človeka. Avšak zatiaľ čo povaha vecí je konštantná, úroveň človeka je premenlivá a historicky sa vyvíja. Preto pohyb a vývoj praktických zástojev objektov je obrazom vývoja človeka a každé hodnotenie sprostredkovanou výpoveďou o človeku. Hodnotenie je procesom ľudského sebauvedomovania, v ktorom si človek uvedomuje mieru i spôsob vlastného spredmetnenia a tým aj úroveň vlastných bytostných síl.

Axiologická terminológia nie je ešte ustálená a na označenie toho, čo sme nazvali praktickým zástojom, nám vhodný termín vôbec chýba. V bežnej reči zvyčajne aj tento zástoje objektu nazývame hodnotou — hovoríme o hodnotách, „ktoré si ani neuvedomujeme“, o hodnotách, ktoré nám ostávajú skryté, uvažujeme o hodnotách, ktoré treba sprístupniť mládeži, usilujeme sa zistiť, aké hodnoty pre nás tá-ktorá udalosť „môže mať“ a pod. Ak sa nechceme celkom rozísť s touto vžitou terminológiou, bude pravdepodobne najvhodnejšie, ak nazveme tento objektívny zástoje, ktorý je predmetom hodnotenia „potenciálnou hodnotou“, kým termín „aktuálna hodnota“ nám bude označovať hodnotu ako výsledok percipovania potenciálnej hodnoty normou.

Za potenciálnu hodnotu sa zvyčajne považuje iba artefakt, výtvor ľudských rúk; z explikácie Marxovej teórie spredmetnenia vyplýva, že takouto potenciálnou hodnotou nie sú iba artefakty, ale doslova všetko, čo nadobudlo svoje miesto v materiálnej tvorivej činnosti človeka, či už náhodne, alebo vďaka jeho cieľavedomému zámeru. Predmetom hodnotenia je práve tento ľudský zástoje hodnoteného objektu, objektívne jestvujúca pozícia, ktorú objekt nadobúda v spoločenskej praxi, alebo ktorú v tejto praxi znamená. Až v konfrontácii s príslušnou subjektívnou normou sa potenciálna hodnota vyjavuje ako aktuálna hodnota etická, estetická, úžitková atď.

Už z predchádzajúceho rozboru vidno, že predmetom hodnotenia nie je nijaká osobitná substancia, že potenciálna hodnota je produktom vzťahov, ktoré ku skutočnosti zaujímajú konajúci subjekt a iba ako taká sa stáva hodnotiacemu subjektu predmetom hodnotenia. Ako konajúci subjekt sa človek spredmetňuje v skutočnosti, poludšťuje skutočnosť a ako hodnotiaci subjekt si uvedomuje mieru jej poludštenia. Nejde však ani v jednom prípade o inkarnáciu osobitej „ľudskej“ substancie do skutočnosti, ale o nové, z ľudských potrieb odvodené vzťahy, do ktorých človek uvádza elementy predmetnej skutočnosti. Pozície, ktoré v týchto vzťahoch zaujímajú elementy predmetnej skutočnosti sú preto relatívne, alebo, ako to presnejšie formuluje M. Váross, relačné.⁶

Z relačnosti potenciálnych hodnôt vyplýva, že „jestvujú“ iba ako momenty týchto vzťahov, trvajú iba potiaľ, pokiaľ trvá určitý vzťah a iba takým spôsobom, ktorý závisí od povahy tohto vzťahu. Vzhľadom na to, že vzťah konajúceho subjektu ku skutočnosti nemá nikdy charakter prostej dvojpolovej relácie, nie je nikdy vzťahom izolovaného subjektu k izolovanému elementu skutočnosti, pretože tak subjekt, ako aj objekt praxe je súčasne determinovaný niekoľkými ďalšími praktickými súvislosťami, ktoré spoluurčujú bytostný zástoje objektu, treba vždy uvažovať o celom poli týchto súvislostí. Aj Marxom spomínaná užitočnosť vlastnosti magnetu priťahovať železo je objektívne podmienená zložitým vývojom celého komplexu výrobných síl a pod. Preto je každá potenciálna hodnota vždy priesečníkom zložitej siete súvislostí, vzťahov, ktoré ako produkt pretvárajúcej aktivity človeka majú charakter objektívneho hodnoto-

⁶ Pozri M. Váross, *Estetické, umenie a človek*, Bratislava 1969.

vého poľa. Toto hodnotové pole je podmienené existenciou vedomia práve tak, ako je existenciou vedomia podmienené celé vedomé bytie človeka; jeho uzlové body sa však stávajú objektívnym, od hodnotiaceho vedomia nezávislým predmetom hodnotenia. Marxova teória praktického spredmetňovania človeka v skutočnosti tak pomáha axiologii prekonať gnozeologickú odlúčenosť subjektu a objektu práve dôsledným pochopením faktu, že človek nie je iba hodnotiaci subjekt, ale aj konajúci, a preto objektívne zhodnocujúci skutočnosť.

Človek je cieľavedome konajúci tvor a usiluje sa pretvárať hodnotové polia „na svoj obraz“ celkom zámerne, predovšetkým tým, že produkuje predmety svojich poznaných potrieb. Využíva napríklad prírodné vlastnosti dostupných materiálov, aby ich mohol použiť ako nástroje, a tak sám svojou činnosťou vedome predurčuje hodnotovú povahu týchto artefaktov. Miera jeho cieľavedomosti je však vždy ohraničená; tým, že prisudzuje istému artefaktu určité účelové poslanie a dáva mu tak osobitné miesto v hodnotovom poli, tým nevedomým posúva a mení už jestvujúce hodnotové súvislosti a tak sprostredkovane modifikuje zástoje iných artefaktorov alebo činností. Klasicky vyjadril svojho času túto skutočnosť Karel Čapek, keď s neopakovateľným humorom opísal vo svojich Apokryfoch fažkosti pračloveka Janečka, odsudzujúceho hodnotové dôsledky nahrádzania kamenných hrotov oštepov kostenými hrotmi a z toho vyplývajúcu pohodlnosť, neserióznosť a mľandavosť mladej generácie.

Hodnotové pole sa vždy vyvíja ako celok: každý čiastkový zásah do siete praktických vzťahov človeku ku skutočnosti má za následok pohyb celej siete a následné preskupovanie jej uzlových bodov — potenciálnych hodnôt. Vznik nových nástrojov má za následok zmenu potenciálnej hodnoty doteraz jestvujúcich nástrojov, nové predmety praxe menia zástoje tradičných predmetov atď. Tak isto ako pohyb jednej figurky na šachovnici mení hodnotu postavenia ostatných figúr.

To umožňuje pochopiť, prečo ku zmenám potenciálnych hodnôt dochádza aj vtedy, keď sa to či ono v skutočnosti mení bez zásahu ľudskej ruky, napríklad prírodnou katastrofou. V takom prípade ide síce o proces, v ktorom sa skutočnosť nemení človekom, ale mení sa vo vzťahu k človeku a tak sa, či už bezprostredne, alebo sprostredkovane menia potenciálne hodnoty tejto skutočnosti. Rieka, ktorá vystúpi z brehov, neodplavuje iba nánosy riečnych pieskov, ale stavia človeka do nových vzťahov k sebe i k všetkému tomu, čo malo až do okamihu katastrofy relatívne stabilný zástoj v jeho živote. Tak sa elementy skutočnosti neprestajne zhodnocujú či znehodnocujú úmerne tomu, ako sa pohybujú v hodnotovom poli človeka a úmerne tomu, ako človek svojou praktickou aktivitou mení toto hodnotové pole.

Hodnotový status arteficiálnych objektov je síce v mnohom odlišný od hodnotového statusu „prirodzených“ objektov, pretože prvé vznikajú ako výsledok cieľavedomej aktivity človeka, ako objekty, ktorých poslaním je plniť určitý účel, zatiaľ čo druhé sa ocitajú v hodnotovom poli prakticky konajúceho človeka často mimovoľne, bez jeho vedomého zámeru, alebo dokonca proti nemu. Zatiaľ čo praktický zástoj artefaktov (ich potenciálna hodnota) je človekom predurčený vedome, praktický zástoj objektov, ktoré nepochádzajú z ľudských rúk, je často len mimovoľným produktom praktickej aktivity človeka. V jednom aj v druhom prípade však bezvýhradne platí, že to, čo hodnotíme, nie je objekt sám, ale práve tento jeho praktický zástoj, ktorý sa napokon aj pri artefaktoch časom mení aj takým spôsobom, ktorý ich tvorca nemohol predpokladať. Práve preto, že človek nikdy neprestáva byť tvorcom vlastnej skutočnosti, práve preto aj ním samým vytvorené artefakty nadobúdajú stále nové pozície vo vzťahu k jeho rozvíjajúcej sa aktivite.

Preto ani hodnotový status účelného nástroja nie je ničím takým, čím snáď mohol

človek obdarí určitý artefakt raz na všetky časy. Keď konštatujeme v hodnotovej aktualizácii pokles miery užitočnosti určitého artefaktu, nevyplýva to iba z vývinu našich noriem, ktorými zástož artefaktu klasifikujeme ako užitočný, ale predovšetkým z vývoja tohto objektívneho zástoža, ktorý artefakt v našej praxi a našou praxou nadobudol a ktorý tou istou praxou aj stráca. Nik napokon nemôže zabrániť ani tomu, aby pôvodne striktné účelový artefakt sa nestal časom predmetom estetického hodnotenia ako významový artefakt. Hrdzavý meč pri nohách pochovaného bojovníka sa po odstupe stáročí pre nás stáva ako predmet hodnotenia niečím podstatne iným, ako bol pre svojho tvorca, tak isto ako hradby mesta, ktoré zosnulý bojovník týmto mečom bránil. V tomto prípade však už nemáme do činenia iba s prostým hodnotením; hodnotenie je tu podmienené významovou interpretáciou, ktorá celý proces komplikuje. Táto „komplikácia“, ktorá sa v tomto prípade ukazuje výnimkou, je však pravidlom pri každom hodnotení umeleckých artefaktov, a preto sa ňou budeme zaoberať až v nasledujúcej kapitole.

Záver úvah o predmete hodnotenia môžeme teraz vo všeobecnosti zhrnúť takto: Predmetom hodnotenia nie sú veci či udalosti same osebe, ale ich ľudské zástože, ich pozície, ktoré zaujímajú v ľudskej praxi. Tieto zástože prisudzujú účelovým alebo významovým artefaktom sám človek ako ich tvorca celkom zámerne, zatiaľ čo ostatné elementy predmetnej skutočnosti nadobúdajú svoj ľudský zástož tak, ako sa stávajú súčasťou jeho materiálno-tvorivej aktivity, t. j. často i proti jeho vôli a napriek jeho zámerom. Pretože tieto zástože, ktoré sme nazvali potenciálnymi hodnotami, sú uzlovými bodmi zložitej siete praktických vzťahov človeka ku skutočnosti, pretože tvoria ucelené hodnotové pole, v ktorom sa vzájomne podmieňujú a ktoré sa neprestajne vyvíjajú tak, ako sám človek, je i každý potenciálny hodnotový status ľubovoľného objektu historicky premenlivý. Tým viac sú potom premenlivé všetky jeho hodnotové aktualizácie, (etické, estetické, náboženské, právne, úžitkové atď.) podmienené vývojom príslušných subjektívnych noriem.

(Pokračovanie)